

Romanová, Gabriela

Analýza samizdatu kvantitativními metodami

Bohemica litteraria. 2023, vol. 26, iss. 2, pp. 49-65

ISSN 1213-2144 (print); ISSN 2336-4394 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/BL2023-2-3>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.79253>

License: [CC BY-NC-ND 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20240122

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Analýza samizdatu kvantitativními metodami

Gabriela Romanová

ABSTRACT

The Quantitative Analysis of Samizdat Literature

This study offers insight into the examination of samizdat journals from the point of view of analysis of quantitative data, obtained from the Czech Literary Samizdat Bibliography database, created in the years 2016–2022 as part of the Czech Literary Bibliography at the Institute of Czech Literature at the CAS. It describes how the development of the database defined the excerption scope, presents findings based on possible interpretation of the obtained data (primarily addressing questions concerning authorship, genre, and theme), as well as various ways in which the prepared data can be misleading (due to, for example, incompleteness of the dataset investigated, and specific issues raised by cataloguing in MARC 21 format).

KEYWORDS

Samizdat; samizdat periodicals; authorship; quantitative analysis; pen-names.

KLÍČOVÁ SLOVA

Samizdat; samizdatová periodika; autorské identity; autorství; kvantitativní výzkum; pseudonymy.

Samizdat – metodologické váhání

Na počátku našeho zkoumání je potřeba mít na paměti, že s přibývajícímí léty a množstvím badatelů zabývajících se samizdatovou literaturou se pohledy na to, co to vlastně je (nebo byl) samizdat, různí. Náš přístup se opírá o několik výkladů historiků samizdatu a bibliografů zpracovávajících samizdatové

materiály, jejichž pohled na danou problematiku se sice v některých aspektech liší, v mnoha bodech se však na základních charakteristikách shoduje.

Editor a bibliograf díla undergroundových autorů Martin Machovec v článku s výstižným názvem *Obecně přijímaná definice samizdatu neexistuje*, publikovaném ve speciálním čísle časopisu *Česká literatura* věnovaném výhradně samizdatu, píše:

„Jak známo, žádná jednotící, literární vědou a historií obecně přijatá definice samizdatu neexistuje, ba ani tento původně rusismus není obecně akceptovaný ve všech zemích, kde literární a kulturní historie zaznamenává jev, jež takto většinou pracovně označujeme u nás, tedy v Českých zemích a na Slovensku, resp. v Československu, případně v zemích bývalého SSSR, případně i v zemích bývalého ‚sovětského bloku‘. Z této skutečnosti vyplývá, že každý badatel, literární historik, si v této zemi vlastně musí sám pro sebe pojem samizdat definovat, konkretizovat, vymezit. Lze však také konstatovat, že obecně alespoň v české literární a kulturní historiografii panuje shoda v tom, že za samizdat lze považovat vydávání textů literární i neliterární povahy zhruba v letech 1948–1989, tedy v dobách, kdy mocenskými a rádobyprávními zásahy ze strany vládního aparátu (post)totalitního režimu byl provoz vydávání knih reglementován, kontrolován, vlastně více či méně řízen, jinak řečeno, v dobách, kdy neexistovala svoboda šíření informací, svoboda slova, svoboda podnikání“ (MACHOVEC 2016: 941–942).

V abstraktu ke své studii *The Types and Functions of Samizdat Publications in Czechoslovakia, 1948–1989* Machovec navíc zdůrazňuje, že vydávání samizdatových tiskovin bylo činností postihovanou: „The term samizdat, now widespread, denotes the unofficial dissemination of any variety of text (book, magazine, leaflet, etc.) within ‘totalitarian’ political systems, especially those after World War II. Such publishing, though often not explicitly forbidden by law, was always punishable through the misuse of a variety of laws under various pretexts“ (MACHOVEC 2009: [1], podtrhla autorka).

Jiří Gruša ve své studii *k Výstavě nezávislé literatury v samizdatu a exilu v letech 1948–1989* zdůrazňuje právě faktor nebezpečí, který byl s vydáváním a distribucí samizdatových materiálů spjat: „[...] jde o řadu aktérů a o činnost, která vzbuzuje pozornost rozsahem a kvalitou; vzbudila také ‚pozornost‘ policejní. Každá z řad vykazuje své oběti. Platí, že čím nechráněnější (např. jistou mezinárodní popularitou), čím osamělejší, čím jednotlivější iniciativa, tím krutější policejní reakce. Princip ‚Nacht und Nebel‘, práce v skrytu, se zde uplatňuje v celém rozsahu. Osoby, které z těch či oněch důvodů se zdají být bez příslušné

publicity mezinárodních sdělovacích prostředků, jsou postihovány ,přednostně [...]“ (GRUŠA 1992: 17).

Historik soudobých dějin a zakladatel Československého dokumentačního střediska nezávislé literatury Vilém Prečan ve svém příspěvku v již zmíněném „samizdatovém“ čísle časopisu *Česká literatura* označení samizdat jasně podmiňuje existencí totalitního politického režimu, a nepovažuje proto jakýkoli druh nezávislých tiskovin vzniknuvších v demokratických podmínkách za samizdat: „Pojem samizdat, respektive samizdatová literatura, je vhodné používat pouze v souvislosti s určitými společenskými a politickými podmínkami, kdy je svoboda slova omezena a média všeho druhu jsou v rukou státu. I v demokratických poměrech ovšem existují určitá zákonná omezení oblasti svobody slova a svobody projevu, která jsou ovšem v souladu s mezinárodně garantovanými občanskými a lidskými právy. V této souvislosti bych v žádném případě pojem samizdat nepoužíval, ten je spojen pouze s potlačováním demokracie a svobodného projevu, jakož i s existencí předběžné cenzury“ (PREČAN 2016: 929).

Zmíněné ukázky jsou věnovány popisu podmínek a vnějších okolností, které určují samizdatovou produkci. Publicista a překladatel Tomáš Vrba ve své studii k ineditní literatuře s názvem *Nezávislé písemnictví a svobodné myšlení v letech 1970–1989* blíže popisuje i její technické provedení, které je dalším významným charakteristickým rysem samizdatové tvorby, realizované primárně formou strojopisů: „Klíčový význam pro vydávání ovšem měla existence oněch ,neviditelných‘ řemesel: písaři, písařky, grafičtí úpravci, knihvazači, a především redaktoři, kteří ovšem v praxi mnohé z těchto rolí – včetně úlohy vydavatele – zastali sami. [...] Nepostradatelné byly staré underwoodky, continentaly a remingtonky. Originál plus 12 kopií byla běžná písařská nálož [...]. Počítače a kopírky znamenaly pro nezávislá nakladatelství vskutku epochální změnu, přišly však až na sklonku starého a slábnoucího režimu“ (VRBA 2001: 286, 292).

Z obsahového a řekněme typologického hlediska charakterizuje samizdatové materiály též vydavatel několika samizdatových fanzinů a DIY magazínů Josef Štogr, který ve svém vzpomínkovém textu podtrhuje široký tematický záběr samizdatové produkce: „Vždyť se zde dalo najít celé spektrum myslitelných orientací! To, na čem různí tvůrci samizdatu stáli a ,v čem jeli‘, bylo velmi různorodé, žádná jednota, jen suma těch, kdo se nevešli do oficiální (povolené) produkce. Žádná jiná subkultura ale nenabízela podobně širokou náruč při zachování zásadních odlišností. V samizdatu bylo možné a ,tak nějak akceptovatelné‘ i to, co by jinak ,spadlo se stolu‘, bylo by vytlačeno do oblasti marginalit, ,zájmové“

a ‚amatérské činnosti‘. Právě to bylo nakonec na samizdatu nejvýznamnější“ (ŠTOGR 2017: 8–9).

Vedle pestrosti témat a forem, kterou samizdatové prostředí nabízelo i za cenu poklesu úrovně, zdůrazňuje Štogr ještě faktor svobodné tvorby, nezasažené cenzurou a jinými formami státní reglementace: „Existoval tu i jakýsi ‚obecný výklad samizdatu‘, česky vysílající stanice na západním rozhlase informovaly o rozepisování knížek a časopisů. Informovaly, že na rozdíl od oficiální kultury s prověřenými a vyvolenými je samizdat prostorem pro nejrůznější typy kreativních lidí. Samizdat byl v tomto smyslu veřejně prezentován jako projev ‚druhé kultury‘, neoficiální, vyvzdorované proti vůli moci. Samizdat byl interpretován a vykládán jako projev ‚paralelní polis‘ v polaritě k tomu, co je pod kontrolou moci: na jedné straně moc, která chce kontrolovat vše, co vychází, a na druhé společnost, která touží po svobodě se vyjadřovat, vzdělávat a bavit, tvořit – a v samizdatu pro to nachází svůj výraz“ (IBID.: 8).

Je ovšem potřeba zdůraznit, že přestože by k takovému závěru obsah některých předchozích citací mohl svádět, není samizdat fenoménem okrajovým ani marginálním. To ostatně dokládá i předmluva k encyklopedii *Český literární samizdat 1948–1989*, v níž autoři podtrhli jeho literárněhistorickou důležitost:

„Fenomén samizdatu však přesto nelze považovat za okrajový či pouze ‚doplňkový‘ jev literárních dějin: už proto ne, že v sedmdesátých a osmdesátých letech na něm byly publikačně závislé nejvýraznější tvůrčí osobnosti let šedesátých a také se k němu dobrovolně uchýlili mnozí ze začínajících autorů, kteří budou spoluvytvářet podobu české literatury v polistopadovém období“ (PŘIBÁŇ a kol. 2018: 11).

Přestože každý z teoretiků samizdatu k danému materiálu přistupuje z trochu jiného úhlu pohledu, vyplývá ze všech zmíněných textů určitá jednotnost v základní charakteristice samizdatu. Jak Machovec, tak Gruša, Vrba, Přibáň, Prečan i Štogr mu připisují následující rysy:

- 1) Vznik v období politické nesvobody (totality), v němž veřejná produkce podléhá cenzuře.
- 2) Obsah nesplňující cenzurní nebo profesionální kritéria.
- 3) Nebezpečí represí hrozících autorům, distributorům či čtenářům.
- 4) Technická omezení při výrobě.
- 5) Distribuce neoficiálními/tajnými sítěmi a kanály.

Bibliografie českého literárního samizdatu – excerpční záběr

Samizdatová periodika československé provenience druhé poloviny 20. století – konkrétně let 1948–1989 s přesahem některých titulů do let devadesátých –, která splňovala tyto podmínky, jsme se rozhodli zpracovat pro potřeby České literární bibliografie (ČLB) ve formě analytických bibliografických záznamů. Práce na jejich zpracování probíhaly v malém týmu bibliografů v letech 2016–2022. Otázkou, již jsme si kladli na začátku našeho zpracování, byl excerpční záběr vznikající báze. Ten totiž velmi významně ovlivňuje data, která jsme chtěli použít mj. jako výchozí materiál pro následný statistický výzkum. Na jedné straně stála možnost zpracovat velice úzký výběr časopisů považovaných literárními historiky za gros samizdatové literární produkce, ovšem toto rozhodnutí by znamenalo omezit zpracovávaný materiál pouze na několik málo titulů. Tímto směrem jsme se proto nevydali, naopak jsme se snažili v návaznosti na výsledky bádání lexikografického oddělení ÚČL, fixované v encyklopedii *Český literární samizdat 1948–1989*, otevřít brány pojmu literární samizdat co nejvíc dokořán, takže výsledný výběr materiálu může badatele s tradičním pohledem dokonce i překvapit. Výsledná databáze totiž zahrnuje nejen nejvlastnější jádro samizdatové tvorby, jako jsou např. časopisy *Obsah*, *Kritický sborník*, *Revolver Revue* či *Vokno*, ale i řadu periodik vydávaných cíleně pouze pro členy – leckdy velmi úzké – specifické komunity bez jakýchkoli ambic na šíření mimo ni. Ve výsledku bylo do konce roku 2022 zpracováno 168 periodických titulů, jejichž výběr byl dán jednak záběrem zmiňované encyklopedie *Český literární samizdat 1948–1989*, který jsme v mnoha směrech ještě rozšířili, jednak dostupností samizdatových materiálů v relevantních knihovnách, v našem případě zejména v knihovně Libri prohibiti. Důvodem pro relativní benevolenci rozhodování, co je ještě samizdat a co už jsou ziny nebo bulletiny letákového charakteru, byla snaha připravit co nejširší bibliografii pro samizdatové badatele, ale zároveň i nejrelevantnější podklad pro sběr dat ke kvantitativní analýze.

S ohledem na tradici a pravidla tzv. současné literární bibliografie (pro období od roku 1945), jak je v Ústavu pro českou literaturu AV ČR zpracovávána od 60. let 20. stol., jsme se rozhodli vybírat takové typy textů, které se svým obsahem týkají české literatury a literárního života (tj. studie, recenze, zprávy, rozhovory...), jejich autoři jsou literární osobnosti nebo jde o primárně beletristické texty (poezii, prózu, drama), a to s relativně širokým přesahem k příbuzným oborům (historie, filozofie, uměnověda atp. Tento záběr jsme v případě

samizdatových materiálů navíc rozšířili i o literaturu zahraniční, na jejíž výběr jsme aplikovali stejné hledisko – šlo tedy o primární literární texty (většinou ve formě překladu do češtiny nebo slovenštiny), reflexi zahraniční literatury a kultury či autorství literárních osobností tak, aby vzniknuvší databáze umožňovala komplexní výzkum fenoménu literatury v českém samizdatu.

Na bázi dat, která tak byla o českém literárním samizdatu vytvořena, nyní můžeme pomocí statistické metody ověřovat platnost některých zejména kvantitativních charakteristik, které bývají se samizdatovou literaturou tradičně spojovány.

Databáze samizdatu ČLB

K 30. dubnu 2023 databáze literárního samizdatu obsahovala 21 555 položek. Excerptní práce byly zahájeny, jak již bylo zmíněno, v polovině roku 2016, od kdy je databáze kontinuálně doplňována. Největší přírůstek zaznamenala v roce 2020; v roce 2021 byla dokončena excerptce základního okruhu časopiseckých titulů (148 periodik) a naše pozornost se zaměřila i na neperiodické sborníky. Celkem bylo zpracováno 439 exemplářů (asi polovina z nich jsou různé varianty opisů.) V současnosti lze přírůstek nových záznamů počítat na jednotky denně, probíhají spíše dokončovací práce a redakce databáze. Největší podíl mají časopisecké články (k 30. dubnu 2023 je to 17 082 záznamů), menší část tvoří analytické rozpisování samizdatových sborníků (ke stejnému datu je to 4 034 záznamů). Ke katalogizaci samizdatových knih jsme prozatím nepřistoupili, neboť z bibliografického hlediska představují jiný druh materiálu než periodika, a protože bibliografické soupisy knih vydaných v samizdatových edicích i mimo ně jsou již z velké části k dispozici jednak v tištěné podobě jako součásti řady závěrečných studentských prací nebo mj. v podobě přehledů jednotlivých edic např. v několika číslech časopisu *Kritický sborník z 90. let minulého stol.* v rubrice Z bibliografie samizdatu; jednak ve specializovaných knihovnách, především v Libri prohibiti, bez jejíž spolupráce by naše záměry nebyly vůbec realizovatelné.

Struktura databáze samizdatu je určena pravidly katalogizačního formátu MARC21. To má svoje pro i proti. Velkou předností je to, že se dosud nezkatalogizovaný literární materiál konečně dostal do veřejně přístupné a jednoduše prohledatelné databáze. Bibliografie literárního samizdatu je tedy k dispozici široké odborné i laické veřejnosti. Zároveň to s sebou nese určitá úskalí, vyplý-

vající z charakteru samizdatového materiálu. Oproti časopisům tehdejší oficiální produkce, případně oproti současným periodikům vykazují ta samizdatová v daleko větší míře formální nepřesnosti, nejednotnost a absenci základních informací nutných pro vytvoření bibliografického záznamu, ať už jde o časté změny názvu titulu, absenci názvu vůbec, chybnou či chybějící paginaci, nedostatečné označení zdrojového dokumentu u převzatých textů, texty bez názvu i bez uvedení autora; hlavním problémem je ale nedostupnost některých titulů nebo jejich čísel a neúplnost archivních fondů, kde jsou uloženy.

Samotný samizdatový materiál je oproti oficiálně vydávaným periodikům odlišný i nepravidelnými intervaly vydávání, nižším počtem nákladu. Je zároveň potřeba mít na paměti, že v datech takto připravených pro náš výzkum nemůžeme zohlednit kvalitu excerpovaných časopisů ani jejich čtenářský dosah. K interpretaci statistiky z takového druhu materiálu je proto nutné přistupovat velice opatrně a být si vědomi neúplnosti a specifík zkoumaného datasetu. Výsledky jsou ale dobrým startovním nástrojem, který badatelé nabízí základní přehled o kvantifikovatelných parametrech literárního dění.

Analytická část

Dále se budeme zabývat analýzou časopisecké produkce, jak byla představena na VI. kongresu světové literárněvědné bohemistiky.¹ Dataset, s nímž jsme pracovali, pochází z června 2022 a tvoří jej záznamy ze 148 časopiseckých titulů s literární tematikou. Dohromady čítá přes 17 tisíc záznamů jednotlivých článků.²

V první fázi jsme se zaměřili na problematiku autorství. Snažili jsme se určit nejčastěji publikujícího autora či autorku v samizdatových periodících, ověřovali jsme řadu pseudonymních podpisů a šifer a kladli si otázky, zda bylo běžnější podepisovat samizdatové články vlastními jmény, nebo používat krycí identitu. A pokud převládala druhá možnost, měli autoři vždy jen jeden pseudonym, případně šifru, nebo se snažili vzbudit dojem vyššího počtu pseudonymních identit, za nimiž se skrývala jen jedna osoba?

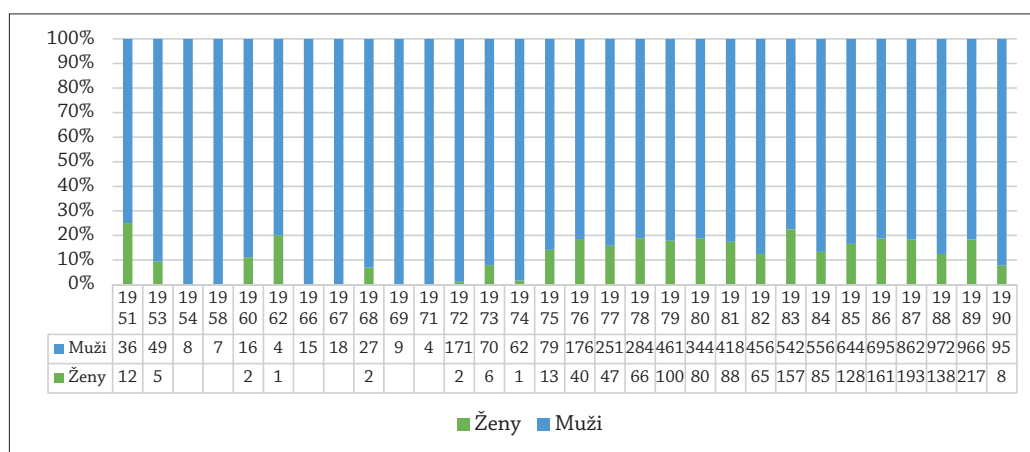
Námi zpracovaná data ukazují, že nepodepsáno je cca 2 000 článků a celkově se vyskytuje přes 5 tisíc jedinečných autorských identit. Do následující analýzy jsme

1) Praha, 27. 6. – 1. 7. 2022.

2) Pro konkrétní případy jsme brali v potaz vždy různě omezený počet záznamů tak, jak to vzhledem ke zkoumanému jevu bylo relevantní.

vybrali takové, které se jako podpis pod článkem vyskytly minimálně dvakrát.³ Takto jsme identifikovali celkem 5 051 jedinečných hodnot, z nichž je 2 409 identit mužských a 578 ženských. U 2 064 autorských identit je nejasné, jde-li o autora, nebo autorku, a vyčleňujeme je proto jako samostatnou kategorii. Jde většinou o případy dosud nedešifrovaných šifer či pseudonymů. U pseudonymů přitom automaticky neurčujeme pohlaví autora dle podoby konkrétního jména, existují totiž případy, kdy je autor-muž podepsán ženským jménem a naopak.

Na obr. 1 je vidět, jak se v čase proměňuje podíl článků podepsaných ženskými autorkami vůči mužským autorským identitám.⁴ Tento poměr se přitom ukazuje jako poměrně stabilní a dlouhodobě osciluje mezi 15–20 %.

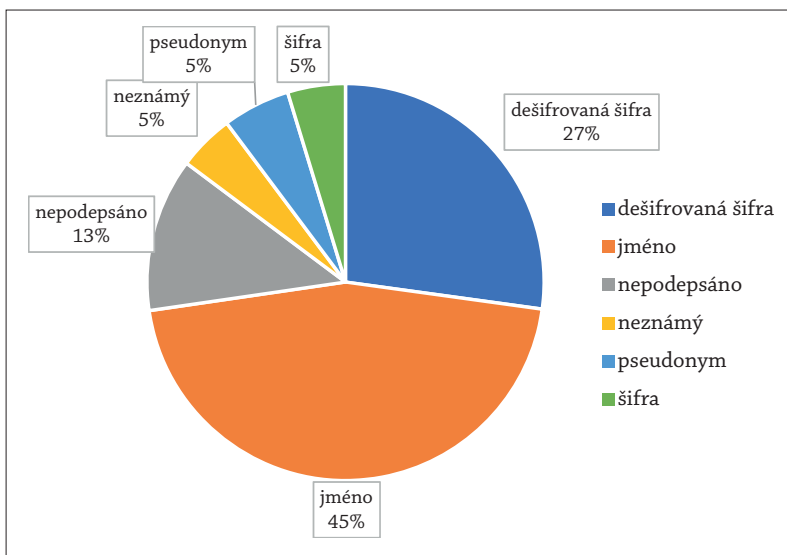
Obr. 1 Podíl v samizdatu publikujících autorek a autorů v jednotlivých letech dle otištěných článků

S ohledem na represe, které hrozily samizdatovým vydavatelům i autorům samizdatových textů, je obecně přijímáno tvrzení, že pokud texty byly podepsány, použili k tomu autoři šifry nebo pseudonymu. K tomu uvádí více např. kolektiv autorů v Úvodu k encyklopedii literárního samizdatu: „Trvalé nebezpečí represí

- 3) Záměrně jsme odfiltrovali takové identity, které se ve zkoumaném datasetu vyskytovaly pouze jedenkrát (asi 3 600 položek), neboť znamenaly riziko potenciálního zkreslení – řada z nich nebyla možná ověřit, nebo obsahovala nepřesnosti. K jejich identifikaci a případnému přiřazení k již dešifrované autorské identitě bude potřeba pečlivějšího a časově náročnějšího ověřování.
- 4) U každého roku reprezentuje zkoumaný celek jiný počet časopiseckých titulů – v 50. letech jde jen o texty kolující mezi surrealisty nebo skupinou Šestatřicátníků (proto také časová osa začíná rokem 1951), v letech 60. je nutno počítat ještě s poklesem „vydávání“ samizdatových materiálů vzhledem k politickému uvolnění poměrů a možností publikovat oficiálně, naopak druhá půle 80. let znamená vysoký nárůst nejrůznějších samizdatových kulturních i společenskopolitických platform.

je příčinou specifického průvodního jevu samizdatového vydávání, který dnes poněkud komplikuje práci literárním historikům. Ze zcela pochopitelných důvodů málokteré časopisy uváděly jména svých redaktorů, málokteré knižní publikace obsahovaly tiráž, autoři článků se často skrývali za šifry a pseudonymy“ (PŘIBÁŇ a kol. 2018: 11, podtrhla autorka).

Tuto tezi ovšem námi shromážděná data zcela nepotvrzují.⁵ Jak lze vidět na obr. 2, autoři podepsaní pod články vlastním jménem tvoří téměř polovinu zkoumaných případů, zatímco nepodepsáno je pouhých 13 procent článků. Nejčastější „pseudonymní“ identitou jsou šifry – celkově tvoří 32 procent –, z nichž jsme byli schopni s konkrétní osobou spojit více než tři čtvrtiny. U pěti procent případů si dosud nejsme jisti, zda jde o pseudonymní identitu, nebo o skutečné jméno autora (převážně v případech neznámých cizích jmen a naopak v případech častých jmen českých typu Josef Novák, u nichž není identifikace jednoznačná a u nichž v daném okruhu nemáme jinak osobu daného jména doloženou).

Obr. 2 Podíl jednotlivých typů podpisů (bez ojedinělých výskytů) u článků z období 1951–1990

Další z otázek, která se v souvislosti s užíváním alternativních identit vynoří, se týká opakovaného použití téhož pseudonymu – tedy jestli je možné zjistit, zda jsou

5) Tento výsledek je ovlivněn tím, že výchozí dataset obsahuje nejen autory publikující primárně v samizdatu, ale i autory článků přejatých nebo autory ve člancích citovaných děl, jejichž identitu nebylo třeba skrývat. Přesnější řešení této otázky by vyžadovalo definovat, kdo je a kdo není „samizdatový“ autor.

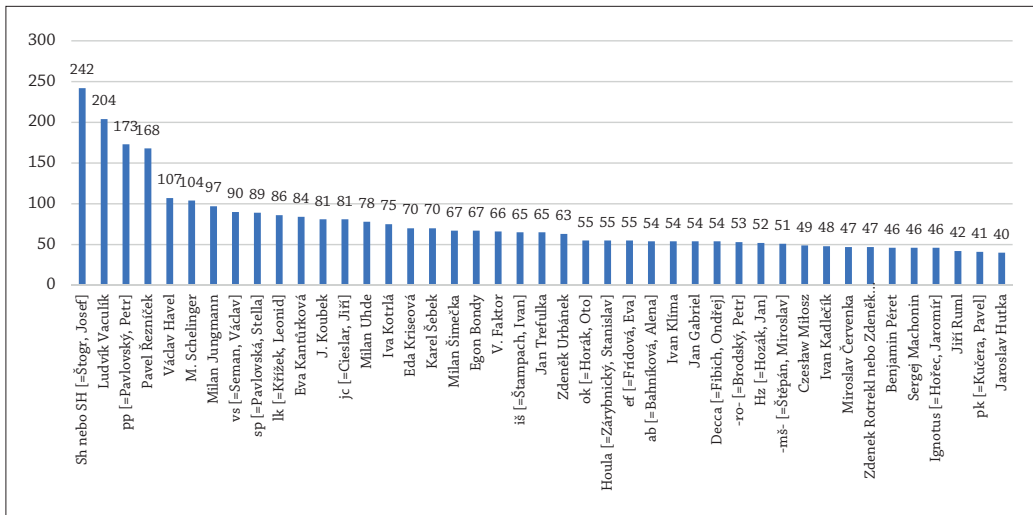
běžnější případy, jež nejvýrazněji reprezentuje pravděpodobně Lubomír Drožd, který ke své publikační činnosti využíval desítky různých alter eg (viz MACHOVEC 2001), nebo převažuje spíše situace, kdy si autor zvolil ke svému zamaskování jednu pseudonymní identitu, a te se věrně držel vždy, když v samizdatu publikoval? S pomocí námi shromážděných dat můžeme vypořádat určitý trend:

Maximální počet různých autorských identit patřících jediné osobě je dvacet. Jde o již zmíněného Lubomíra Droždě, autora mnoha básnických sbírek a tvůrce několika undergroundových časopisů, který jasně vede počtem různých pseudonymů, případně jejich variant. Řadu z nich už dešifroval Martin Machovec (IBID.): Čaroděj, OZ, případně kombinace Čaroděj OZ, Blumfeld, P. Blumfeld či P. Blunfield a zkrácená varianta Blm, Sado-maso, S-M, LŠD, případně Luboš LŠD Drožd, Řehoř Samsa, Šalom, Don Chichot a další alter-identity schované za názvy nejrůznějších agentur a vydavatelství – např. agentura Psychedelic News Service, LŠD Books). Používat více než deset různých pseudonymů nebo šifer ale nebylo v okruhu českého samizdatu běžné. Je to jev, který se v naší databázi vyskytuje pouze u tří dalších autorů. K nim patří šéfredaktor edice Česká expedice Jaromír Hořec (najdeme ho např. pod jmény Ignotus, s variantou Notus, dále Enzyán, Severus, jeho nejčastěji užívaný pseudonym je Zdeněk Hrubý, dokonce používal i ženské jméno Jana Holubová), textař a jedna z hlavních osobností pražské hanspaulské scény Jaroslav Müller (alias Tluchoř, Dominik, Kostěj Smlsplž – s variantou plž, T. T. Tloochmery, SAAB ad.) a básník, aktivista a novinář Petr Placák (Petr Zmrzlík – a různé varianty, Josef Komour, Antonín Vrána, Eduard Novák, Jan Středa, Petr Načeradský a Přemysl Sýkora).

Další případy s tak velkým množstvím odlišných identit se neobjevují, za zmínku v této souvislosti stojí snad ještě Josef Mlejnek se sedmi různými jmény či jejich variantami (Josef Hradec, J. Hradec, J. H., -jh-, Osip Rozpak, Barbara Štyrská-Hradcová, a -en). Na základě našich údajů bývá jedním autorem používán jeden pseudonym nebo jeho varianty, dva nebo tři pseudonymy má celkem 293 autorů. Četnější výskyt alternativních autorských identit není běžný: čtyři identity má na základě našich údajů méně než dvacet osob, pět pak méně než deset autorů.

Tím se dostáváme i k otázce, která je jednou ze zásadních – a sice: Kdo byl nejproduktivnějším literárním autorem či autorkou v samizdatových periodikách? Můžeme očekávat jména nejznámějších osobností disentu nebo undergroundu, jako např. Ludvíka Vaculíka, Václava Havla, Egona Bondyho nebo Ivana M. Jirouse? Odpověď je pochopitelně ovlivněná šíří materiálu, který jsme do své databáze zařadili, i omezením na literární a literárněvědný materiál – jak již bylo řečeno, nešlo

o několik jednotek exkluzivních a nejznámějších časopisů, naopak jsme záměrně zařadili co nejvíce titulů, které splnily výše jmenovaná kritéria, čímž došlo k nárůstu materiálu, který by v tradičním pojetí samizdatu byl označen za marginálie, případně za fanziny. Právě takový druh materiálu však může být relevantním podkladem pro kvantitativní výzkum. Je přitom nutno znovu zdůraznit, že jde o statistiku tvořenou toliko časopiseckými články, přičemž jedna krátká glosa má stejnou váhu jako jedna obsáhlejší studie. Pokud bychom brali v potaz knižní záznamy, na předních příčkách by se pravděpodobně objevila úplně jiná jména.

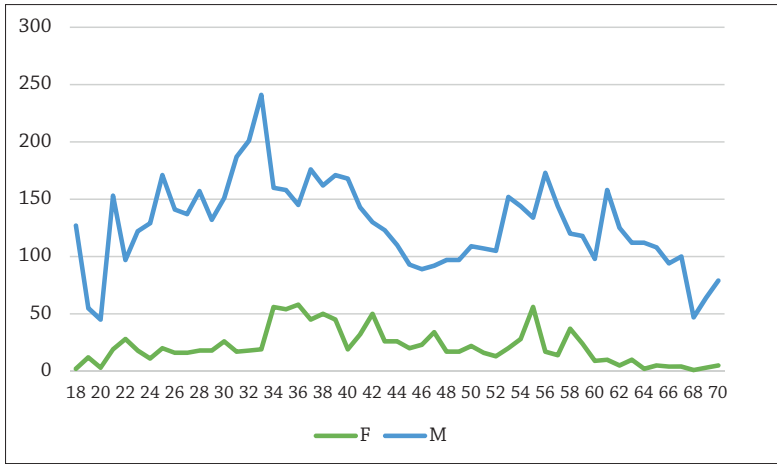
Obr. 3 Četnost jednotlivých podpisů

Na obr. 3 vidíme, že co se týče nejvyšší produktivity, na první pozici se dostává autor, jehož texty rozhodně nepatří mezi nejznámější. Je jím již zmiňovaný Josef Štogr s celkem 242 články publikovanými pod šifrou SH (dalších 97 publikoval buď jako Shorty, jako autor schovaný za názvy svých periodik AKÁT, Podoba nebo i pod vlastním jménem či šifrou j.). Užším pohledem na produkci tohoto autora zjistíme, že sám vydával a svými texty téměř výhradně plnil stránky čtyř časopisů a periodických sborníků a do desítky dalších přispíval, včetně časopisu *Možnost*, který v nepravidelných intervalech v elektronické podobě zaplňuje e-mailové schránky nadšených odběratelů dodnes. Druhé místo obsadil známější samizdatový matador Ludvík Vaculík (ke Štogrově latce mu chybí téměř čtyřicet záznamů). Zakladatel druhé nejproduktivnější samizdatové knižní edice Václav Havel ovšem se 107 záznamy jako přispěvatel do samizdatových periodik poněkud zaostává. Předstížen je estetikem a teatrologem

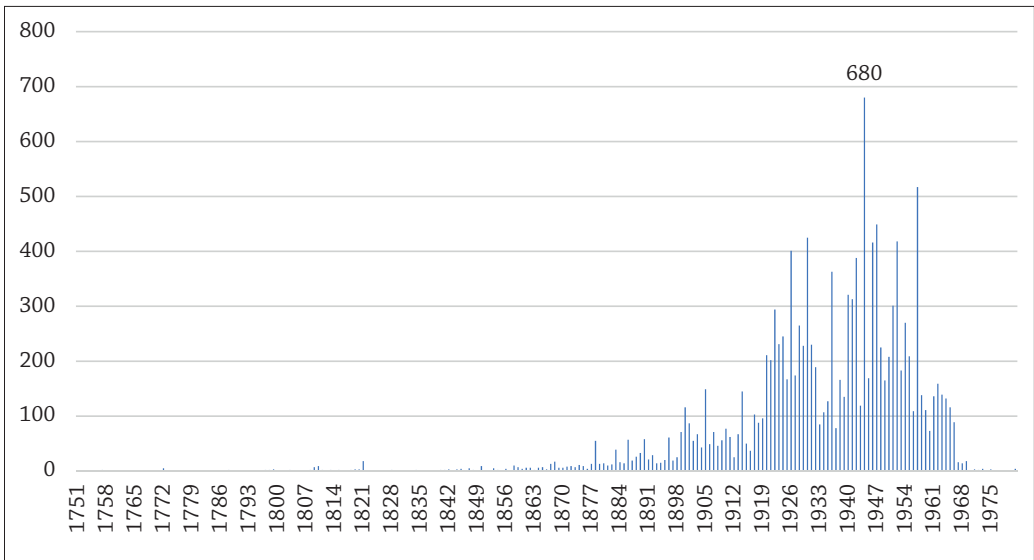
Petrem Pavlovským (173 z.) i představitelem brněnského surrealismu Pavlem Řezníčkem (168 z.).

Naše bádání v oblasti samizdatového autorství můžeme ilustrovat ještě jedním grafem, a sice takovým, který modeluje typického samizdatového autora. Z obr. 4, který ukazuje, v jakém věku samizdatoví autoři publikovali své články, vyplývá, že jím je muž ve věku 33 let. Podíváme-li se na ženy, jejich samizdatová produktivita kulminuje kolem 36. a 55. roku věku. Zdaleka nejvíc článků (680) napsali autoři, kteří se narodili v roce 1944 (obr. 5). To odpovídá skutečnosti, že v době největšího boomeru samizdatových časopisů v 80. letech bylo těmto autorům kolem čtyřiceti let, tedy šlo o generaci v produktivním věku, která začala svou literární či publicisticky-kritickou kariéru těsně před rokem 1968 a po nástupu normalizace jim nebylo umožněno publikovat veřejně, či bez cenzurních zásahů. Mezi samizdatové autory narozené v roce 1944 náleží například I. M. Jirous, Věra Jirousová, Petr Pavlovský, Viktor Faktor, Martin Stejskal, Vladimír Kouřil a další. Samizdat tak můžeme označit za generační fenomén. Na daném grafu je zároveň vidět, že nejstarší autor „publikující“ v samizdatových periodikách je osoba s rokem narození 1751 – jde o libretistu Emanuela Schikanedra a v době vzniku příslušného časopisu by mu tedy muselo být přes dvě stě let. Je to dobrý příklad, na kterém lze ukázat, jak vstupní data ovlivňují výsledek výzkumu. Součástí datasetu zkoumaných „samizdatových“ autorů jsou totiž nejen autoři textů poprvé uveřejněných právě v konkrétních časopisech, tvoří ho i autoři článků přejatých a spisovatelé, z jejichž díla, publikovaného i dávno před československou normalizací, jsou do samizdatu vybírány ukázky (viz předchozí poznámku). Týká se to pochopitelně i autorů zahraničních.

Na tomto místě je potřeba zmínit, koho vlastně považujeme za samizdatového autora. Pro účely této studie jsme výběr nijak neomezovali. Hlavním a jediným kritériem byl výskyt článku v samizdatovém zdroji. Stálo by určitě za to, takto vzniklou a poměrně nesourodou množinu autorů stratifikovat a předchozí analýzy provádět s omezenější množinou reprezentantů. Tak by měli být rozlišení např. autoři „výhradně samizdatoví“, tedy ti, kteří své články či překlady vyhotovovali výlučně pro konkrétní samizdatový časopis, od těch, jejichž dílo bylo do samizdatu převzato. Další kategorie, které se nabízejí, jsou autoři zahraniční a čeští, autoři exiloví a domácí... Pro účely této studie jsme na takovou práci rezignovali, protože by jednak vyžadovala manuální rozdělení každého jednotlivého autora do kategorií, jednak existuje nezanedbatelné množství autorů, kteří by nemohli patřit výhradně do kategorie jediné. Nicméně je to úkol do budoucna, který stojí před námi nebo před dalšími badateli.

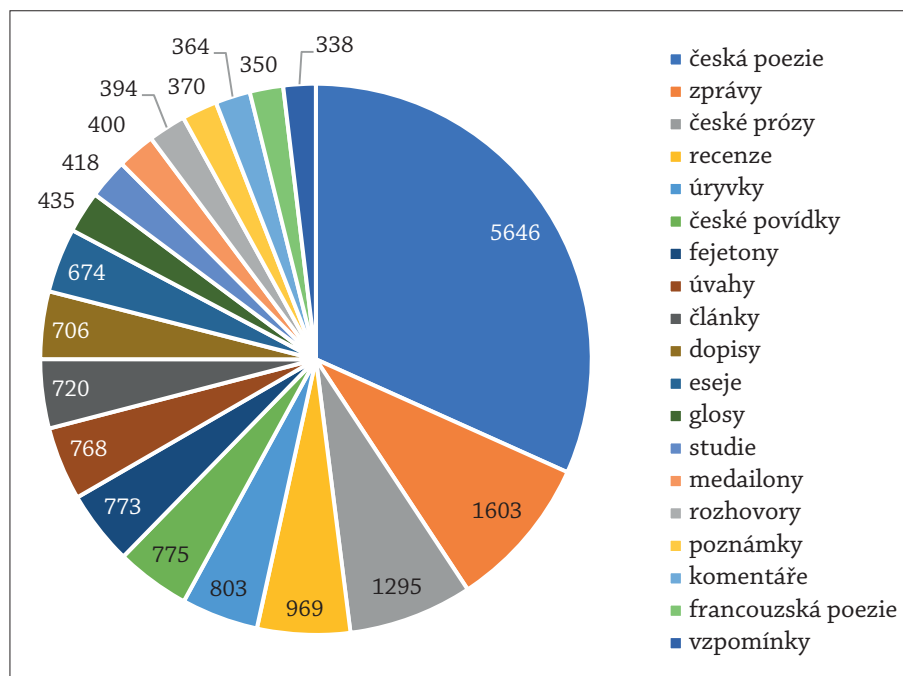
Obr. 4 Modelový samizdatový autor a autorka – osa x znázorňuje počet publikovaných článků a osa y věk autorů

Obr. 5 Roky narození autorů a počet článků, které publikovaly osoby narozené v témže roce

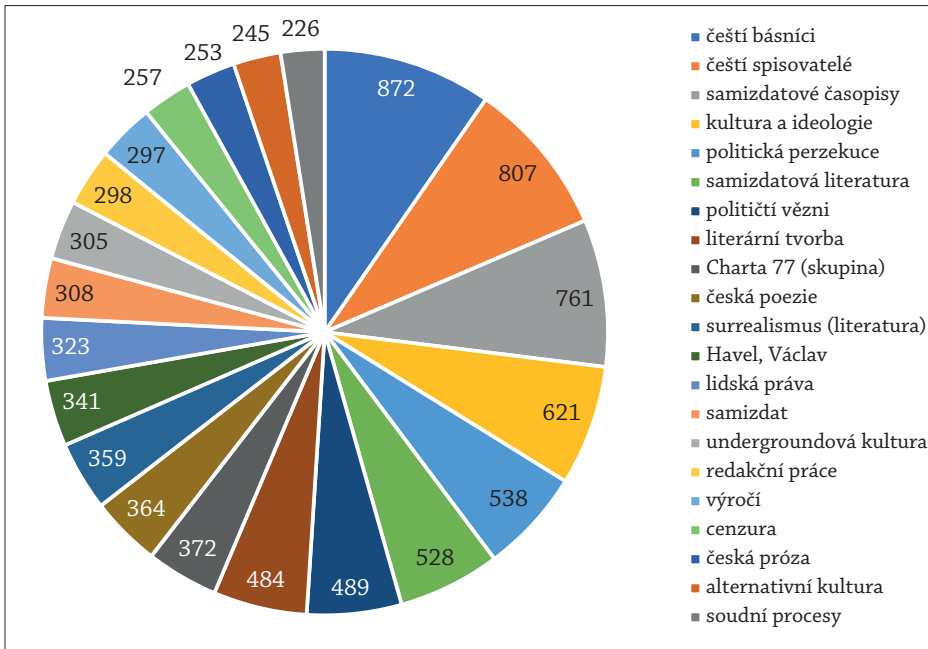
Odhlédneme-li od autorství v samizdatu, můžeme zkoumat i řadu dalších faktorů. Jedním z nich může například být zastoupení jednotlivých žánrů. Na obr. 6 vidíme, že nejčastějším žánrem publikovaným v samizdatových časopisech je česká poezie (5 646 záznamů), následovaná zprávami (1 603 z.)

a českou prózou (1 295 z.), v těsném závěsu s recenzemi (969 z.)⁶. Porovnáme-li tyto výsledky s grafem, který ukazuje předmětová hesla (obr. 7), lze vypočítat, že texty se většinou týkaly literárního provozu a samizdatových časopisů, ale že významný podíl zaujímá též téma cenzury, svobody tisku a politické perzekuce. To dobře koresponduje se statistikou, která řadí periodika podle počtu vyexcerpovaných článků. Nejvíce jich je v databázi vyexcerpováno z téměř výhradně literárního časopisu *Obsah* (1 280 z.), dále z politicky orientovaného bulletinu *Informace o Chartě* (1 260 z.), z poměrně neznámého periodika *Acta incognitorum* (1 233 z.), vydávaného v letech 1977–1989 učenou společností *Societas incognitorum eruditorum*, jejímiž členy byli divadelní, filmoví, literární teoretici, historici umění i matematici, a z časopisu *Doutník* (1 064 z.) hojně zveřejňujícího básnické a prozaické texty řadící se do okruhu surrealismu.

Obr. 6 Podíl žánrů, které se v samizdatových časopisech objevují nejčastěji

6) Nejde jen o knižní, ale i o divadelní a filmové recenze.

studie

Obr. 7 Podíl nejčastějších témat, o nichž se v samizdatových časopisech psalo

Zajímá-li nás, z jakých jazyků bylo v samizdatových periodikách překládáno, zjistíme, že vede angličtina (849 záznamů) s francouzštinou (808 z.) a třetím nejpřekládanějším jazykem je polština (438 z.). Důvodem je tematické zaměření velké části samizdatových časopisů na americkou undergroundovou hudební i literární scénu, tvorbu beat-generation a fakt, že velké procento tvoří texty, často přeložené právě z francouzštiny, z časopisů vydávaných surrealistickým okruhem, který v daném období působil právě v zásadě jen v samizdatu. Šlo tedy jednak o jazyky spojené s tématy v oficiální literatuře tehdejší doby nepřijatelnými, dále pak o jazyky, které měly v československém literárním diskurzu tradici již ze starších období. Polština vedle jazyka překladové poezie byla zároveň původním jazykem zpráv o lidskoprávních iniciativách a kulturních akcích konaných v sousedním státě.

Jak už bylo řečeno, v naší databázi jsou zaznamenávány i překlady textů přijatých. Jsou-li tedy v samizdatovém časopise otištěny např. Ferlinghettiho básně ze sbírky *Lunapark v hlavě* vydané oficiálně v 60. letech v Československém spisovateli, je v databázi uveden jako překladatel Jan Zábřana, přestože poezii nepřekládal přímo pro daný samizdatový časopis, ale ukázky do něj byly vybrány a redaktorem opsány ze zmíněné sbírky básní. V tomto ohledu je tedy potřeba

detailnější specifikace výzkumných dotazů i obeznámení se s konkrétními daty, aby nedocházelo k jejich nepřesným a nesprávným interpretacím.

Závěr

Na několika vybraných jevech jsme si ukázali, jak je možné pracovat s daty získanými díky systematicky zpracovanému sběru článků ve specifickém literárním prostředí. Oproti tehdejší oficiální produkci vykazuje zkoumaný dataset určité trendy – například v celku očekávatelně definuje tematické okruhy, kterými se tvůrci samizdatu zabývali (anglo-americká kultura, surrealismus, ale i lidskoprávní otázky); dále poměrně překvapivě odkrývá produktivitu jednotlivých autorů nebo používání pseudonymních identit. Za použití analytického modulu, který při databázi České literární bibliografie funguje od r. 2021, je možné připravit startovní analýzy pro řadu dalších výzkumných otázek, týkajících se např. parametrů konkrétních časopiseckých titulů, trendů v počtu publikovaných článků, nebo specifitějšího tematického zaměření. Takový výzkum může být předmětem další studie.

Za pomoc se zpracováním grafů děkuji V. Malínkovi a D. Melicharovi.

Studie vznikla jako výstup Česká literární bibliografie (LM2023043), podpořeného Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky v rámci jeho aktivit na podporu výzkumných infrastruktur.

LITERATURA

GRUŠA, Jiří

1992 *Cenzura a literární život mimo masmédiá* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny ČSAV)

MACHOVEC, Martin

2001 „Literární dílo největšího mystifikátora podzemí“, in *Kritická příloha RR*, 21/2001, s. 73–76

2009 „The Types and Functions of Samizdat Publications in Czechoslovakia, 1948–1989“, in *Poetics Today* 30:1 (Spring 2009), s. [1]–26

2016 „Obecně přijímaná definice samizdatu neexistuje“, in *Česká literatura*, 6/2016, s. 941–944

PREČAN, Vilém

2016 „Samizdat považují za médium“, in *Česká literatura* 6/2016, s. 929–932

PŘIBÁŇ, Michal a kol.

2018 „Úvodem“, in tíž: *Český literární samizdat 1949–1989: edice, časopisy, sborníky* (Praha: Academia), s. 11–12

ŠTOGR, Josef

2017 „Možnost samizdatu – úvod“, in tíž: *Možnost samizdatu: komentovaný výběr z textů vydaných v časopisu Možnost v letech 1980–1989* (Plzeň: Knihovna kardinála Berana), s. 7–11

VRBA, Tomáš

2001 „Nezávislé písemnictví a svobodné myšlení v letech 1970–1989“, in BITRICH, Tomáš a kol.: *Alternativní kultura: příběh české společnosti 1945–1989* (Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny), s. 265–308

DATABÁZE

Bibliografie samizdatu. Česká literární bibliografie [online databáze]. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., [citováno 2023-04-30]. Dostupné z: <https://vufind.ucl.cas.cz/>.

Při vzniku studie byly využity zdroje výzkumné infrastruktury Česká literární bibliografie – <https://clb.ucl.cas.cz/> (kód ORJ: 90243)

Mgr. Gabriela Romanová, romanova@ucl.cas.cz, Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., Česká republika / Institute of Czech Literature of the CAS, Czech Republic

Toto dílo lze užít v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.